

УДК 37.01:359(091)«17/19»(045)=161.2

DOI: 10.15587/2519-4984.2017.113401

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (початок XVIII – 50–90-ті рр. XX століття)

© А. І. Ляшкевич

У статті обґрунтовується визначення самого терміну «періодизація». Подаються основні події, що відбувалися в Україні на кожному з означених етапів, починаючи від допетровської епохи і завершуючи утворенням мережі спеціалізованих освітніх закладів ВМФ у 50-90 роках XX століття. До кожного з цих етапів подається опис історичних подій, що відбулися у зв'язку з досліджуваною проблемою

Ключові слова: періодизація, військово-морська освіта, історичні події, етапи розвитку, навчальні заклади

1. Вступ

Як відомо з численних джерел, морська освіта в Україні пройшла цікавий і складний історичний шлях, починаючи від підготовки моряків у простих ремісничих училищах XVIII ст. і закінчуючи стрункою багаторівневою системою професійної освіти XXI століття. Пріоритети в розвитку морської освіти в Україні при цьому визначалися з урахуванням напрямів розвитку суспільства і наукових знань, проте завжди ґрунтувалися на продуктивному попередньому досвіді.

Новизною дослідження є те, що вперше визначено періодизацію становлення та розвитку військово-морської освіти в Україні від початку XVIII століття до 50–90-тих років XX століття, що стане підґрунтям подальших наукових розвідок із означеної проблеми.

2. Літературний огляд

Так, у наукових дослідженнях обґрунтовано методологію формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження, яка полягає у визначенні її структури й необхідної кількості джерел [1]. Цінним є конкретизація історико-методологічних засад, що дає змогу суттєво осмислити і визначити феномен та історичну генезу морської освіти в Україні [2]. Дослідження з педагогічної історіографії є невід'ємною складовою у вивченні питань з історії педагогіки, яка є галуззю як педагогічного, так і історичного знання [3]. Для пошукової роботи з розвитку морської справи на півдні України має значення сталий розвиток та різні рівні економічної безпеки, а також визначення загрози національним та регіональним інтересам, доцільність розподілу їх на фактори тиску та агресивні фактори економічної безпеки на кожен з її рівнів з огляду на принципи сталого розвитку суспільства [4]. Учені визначають основні тенденції розвитку військово-морської освіти, психолого – педагогічних закономірностей організації навчально – виховного процесу у вищій школі, здійснення системного підходу до управління нею необхідні для розв'язання широкого і складного комплексу проблем підвищення якості вищої освіти в Україні [5]. Висвітлюються процеси становлення та зростання торговельно-флоту південного регіону, заходи уряду, спрямовані на покращення його діяльності. Відзначається, що необхідність вивозу сільськогосподарської

продукції поряд із продукцією видобувної промисловості, а також потреби імпорту обумовили упорядкований час швидкий розвиток морського транспорту Півдня України [6]. Залишається актуальною проблема регіонального виміру історико-педагогічного процесу, особливо з огляду на тезу, що сьогодення визначається історією, що всі суспільні позитиви і негативи укорінені в нашому віддаленому й наближеному минулому [7].

Як засвідчив аналіз наукових джерел, періодизації становлення і розвитку військово-морської освіти приділялася значна увага вчених, але не було окремого дослідження щодо узагальнення етапів утворення мережі спеціалізованих освітніх закладів у XVIII століття до 50–90-тих років XX століття.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – обґрунтувати історичну періодизацію становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні від початку XVIII століття до 50–90-тих років XX століття.

Для досягнення мети було поставлено такі задачі:

1. Проаналізувати історичні, соціокультурні, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники з досліджуваної проблеми.

2. Виділити пріоритетні етапи розвитку української держави, ідеологічних концепцій та педагогічних доктрин.

3. Обґрунтувати історичну періодизацію становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні від початку XVIII століття до 50–90-тих років XX століття.

4. Наукове обґрунтування поняття «періодизація», а також визначення й аналіз етапів становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні від початку XVIII століття до 50–90-тих років XX століття

З наукової літератури відомо, що періодизація – це методологічний прийом виокремлення різних етапів чи фаз якого-небудь процесу на певній підставі [8]. Ґрунтуючись на енциклопедичних підходах, більшість дослідників історії під періодизацією розуміє «поділ процесів розвитку суспільства на періоди, що різняться один від одного на підставі певних ознак чи принципів» [9]. Для історико-педагогічних процесів це по-

няття уточнюється таким чином: «періодизація – це певна систематизація, яка полягає в умовному поділі обраного процесу на окремі хронологічні періоди, які містять кількісно та якісно однорідні групи подій і відрізняються характеристиками, визначеними за обраним критерієм періодизації» [10]. Спираючись на зазначені підходи, розглядаємо періодизацію розвитку морської освіти як раціональний спосіб впорядкування масиву інформації за часовою протяжністю початок XIX – початок XXI століть з метою поглиблення розуміння змінних станів таких об'єктів пізнання як теоретичне підґрунтя та практична реалізація морської освіти на Півдні України.

Визначаючи періодизацію як «логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів», у дослідженнях звертається увага на тому, що «така характеристика повинна відображати як загальні закономірності розвитку суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми» [11]. Дотримуючись цієї думки, характеристикою, що дозволяє виокремити самостійні часові періоди, які мають встановлені межі, певну структуру і вирізняються змістом, ми обрали організаційно-педагогічні умови реалізації морської освіти на територіях, що відповідають сучасному Півдню України.

Важливим питанням для виокремлення періодів розвитку морської освіти вважаємо вибір критеріїв періодизації історико-педагогічних подій в межах названого часового проміжку. Погоджуючись з дослідниками, визнаємо, що відповідно до критеріїв, які беруться за основу періодизації та від того, яким змістом наповнено той чи інший період, залежить траєкторія розгортання визначеного науково-дослідницького поля [7]. Вивчення наукової літератури з цього питання засвідчило, що критеріями періодизації історико-педагогічного процесу можуть виступати десятиліття або століття, динаміка подій (прогрес, стагнація тощо), суспільний устрій або суспільно-економічні формації, способи виробництва, пануюча ідеологія, політичні трансформації (революції, війни, зміна влади), зміна освітньої парадигми, реформи тощо. Врахування специфіки предмету дослідження надає підстави критеріями періодизації розвитку морської освіти на Півдні України визначити:

- державні реформи в освітній галузі;
- суспільно-політичні зміни, що призводили до зміни змісту чи структури морської освіти як складової виробничої галузі та системи професійної освіти;
- розвиток науково-технічної галузі, теорії та практики кораблебудування.

Зважаючи на думку відомого історика «еволюція освітньої справи» перебуває у тісному зв'язку зі «змінами соціально-політичного життя українського народу» [12], розглянемо розвиток морської освіти на Півдні України як суспільно-історичний процес, що відбувався під впливом соціокультурних і політичних чинників. З огляду на це, звернемо увагу на різні історичні періодизації розвитку названих українських земель в означений вище часовий проміжок.

Узагальнення найбільш відомих праць з названої проблеми дозволяє говорити про таку періодизацію становлення та розвитку військово-морської освіти Російської імперії.

Перший етап – *допетровська епоха* (від початку мореплавства до 1701 р.). На цьому часовому проміжку набуття знань, навичок і досвіду моряками (людьми, що працювали на суднах або служили на військових кораблях [13]) відбувалося в процесі практичної діяльності, яка за змістом відповідала рівню ремесла. Зауважимо, що більшість російських істориків ключовою подією в історії Російського флоту вважають Петра I, оскільки при ньому країну було поділено на губернії (1708), що склалися з провінцій; заведено порядок проходження військової та цивільної служби, зафіксований у «Табелі про ранги» (1722), сформовано регулярну армію та флот, які комплектувалися на основі рекрутської повинності. Саме він у 1721 р. Московську державу проголосив Російською імперією [14]. Завдяки значущості, яку Петро I, як очільник держави кінця XVII – початку XVIII століть, надавав флоту, військово-морська освіта з самого початку набула державної ваги та елітарності. Наголосимо, що саме з петровських часів у Росії розпочалося створення шкільної системи, особливістю якої виступали світськість і професійне спрямування.

Початком другого етапу – *зародження мережі навчальних закладів з підготовки фахівців для флоту* більшість науковців вважають 1701 р. – рік підписання «Высочайшего Указа» [14], яким було започатковано військово-морську освіту (відкриття першої військово-морської школи разом з утворенням регулярного Російського флоту під час «Северной войны»). Закінченням цього етапу дослідники називають кінець XVIII століття.

Зазначимо, що першим навчальним закладом, який започаткував світську освіту в Росії і одночасно здійснював підготовку морських офіцерів, була «Школа математических и навигацких наук», що відкрилася в січні 1701 року в Москві (література і обладнання, а також викладачі виписувалися з Європи). У 1712 р. школу було розширено введенням додаткових інженерних та артилерійських класів, а у 1715 р. на базі старших (морехідних) класів створено Морську академію – «Академию морской гвардии» (вже у Санкт-Петербурзі), яка готувала унтер-офіцерів (до 1715 р. ця школа була єдиним центром освіти всіх рівнів фізико-математичного профілю та технічної спеціалізації) [15].

Введення у 1726 р. роздільної підготовки з трьох спеціальностей – командир, штурман, морській артилерист та виокремлення у 1734 р. із загального курсу Морської академії штурманської спеціальності з наступним створенням штурманської роти призвело до диференціації морської освіти. З утворенням у 1752 р. на базі Морської академії Морського шляхетного кадетського корпусу підготовка офіцерів набула певного гуманітарного спрямування. До програми навчання було включено такі предмети, як політика, мораль, історія, риторика, генеалогія, геральдика, іноземні мови. У 1762 р. цей заклад назвали Морсь-

ким кадетським корпусом (зауважимо, що у цей період вихованців корпусу називали гардемаринами і лише набагато пізніше – кадетами) [15].

У 1793 р. в Херсоні було відкрито морське артилерійське училище, яке через два роки було переведено до Миколаєва. Тут навчалися діти дворян, які на випуску отримували звання унтер-офіцерів морської артилерії (з 1837 р. училище в якості першої артилерійської роти було включено до складу другого навчального морського екіпажу). У 1798 р. в Миколаєві було відкрито Чорноморське штурманське училище (першим директором був адмірал М. Войнович) – навчальний заклад, який вважають одним із перших професійних закладів міста. У цьому ж році у Херсоні було відкрито училище корабельної архітектури, яке проіснувало лише п'ять років (у 1803 р. його було розформовано, а вихованців переведено до училища корабельної архітектури Санкт-Петербурга) [16].

Як бачимо, до кінця XVIII століття на території Російської імперії функціонувало кілька освітніх закладів, в яких готували спеціалістів для флоту: Навігацька школа (Москва), Морська академія і Морський кадетський корпус (Санкт-Петербург), артилерійське та штурманське училища (Херсон-Миколаїв). І хоча за цей період не вдалося створити єдиної системи освіти, проте було закладено важливе підґрунтя для подальшого розвитку світської початкової та професійно орієнтованої освіти.

Третій етап розвитку військово-морської освіти (1798–1877) історики пов'язують із *спеціалізацією підготовки офіцерів флоту за рахунок диференціації військово-морських навчальних закладів*.

Плавання на далекі відстані та проведення бойових дій вимагало більш ретельної, науково обґрунтованої підготовки штурманів та інженерів-кораблебудівників. Це й стало причиною створення у 1798 р. двох Штурманських училищ – для Балтійського і Чорноморського флотів та двох училищ корабельної архітектури – для Петербурзького і Чорноморського Адміралтейств [14]. У 1807 р. для дітей матросів і солдат у Миколаєві було відкрито флотське училище, яке проіснувало до 1852 року. Відмітимо, що вперше на території українських земель – у містах Миколаїв та Херсон було відкрито заклади з підготовки морських спеціалістів не лише військових спеціальностей.

Кількісне зростання Чорноморських морських сил стимулювало розвиток мережі військово-морських училищ і шкіл в регіоні. Через це впродовж першої половини XIX ст. на півдні країни сформувалася система навчальних закладів морського відомства, яка охоплювала Чорноморські штурманське та артилерійське училища, 2-й морський навчальний екіпаж, флотські училища в Миколаєві та Севастополі, а також Миколаївське училище для дочок нижчих чинів флоту, фельдшерську школу при Миколаївському морському шпиталі та Миколаївську школу музикантів і співаків портових оркестрів і хорів. Ці заклади забезпечували потреби флоту не лише в офіцерах і матросах, а й у фахівцях для адміралтейських майстерень: швачки, писарчуки, медпрацівники.

У 1826 р. у Миколаєві було створено Чорноморську штурманську роту, де із дітей дворян, офіцерів та чиновників Морського відомства готували майбутніх флотських офіцерів. У 1827 р. при Морському кадетському корпусі було засновано офіцерський клас, чим започатковано академічну освіту офіцерів Російського флоту. У 1862 році клас перетворено на «Академічний курс морських наук» з трьома відділеннями – кораблебудівним, гідрографічним та механічним, а у 1877 р. цей курс реорганізовано у Миколаївську морську академію [16].

У 1837 р. у Миколаєві засновано Другий навчальний морський екіпаж – навчальний заклад, в якому готували матросів (чотири флотські роти) та артилеристів. Тут викладалися математичні і морські науки російська та іноземні (англійська, французька) мови. У 1847 р. артилерійську роту було розформовано, проте у 1852 р. створено школу флотських юнкерів, яку вже у 1855 році перетворено на Гардемаринську роту (з 1860 р. носила назву Чорноморської роти флотських кадет). На жаль, разом із скороченням Чорноморського флоту (за результатами підписання Паризького мирного договору 1856 р. про значне скорочення військово-морських сил на Чорному морі), у 1862 р. її, та інші морські училища, було закрито [17].

З підписанням Лондонської конвенції 1871 р. на Чорному морі розпочалося будівництво броненосного флоту і відповідне формування нової системи військово-морських і торговельно-морехідних навчальних закладів на півдні країни. Так, у 1872 р. було відкрито морські юнкерські класи (Миколаїв), у 1874 р. – Мінний офіцерський клас (Кронштадт), в якому також готували спеціалістів для військово-морського флоту. У 1783 р. за сприяння Г. Потьомкіна було відкрито морський кадетський корпус (Херсон) – перший навчальний заклад морського профілю на півдні України; у 1786 р. в Херсоні було відкрито морське артилерійське училище.

Статутом військового флоту 1797 р. було затверджено принципи комплектування старшого та молодшого командного складу морських сил на Чорному морі, котрі визначали умови набору й навчання слухачів в училищах і школах. Відбулося й запровадження чіткої схеми комплектування корабельних команд спеціалістами, в основі якої був принцип набору на флот лише тих фахівців, котрі пройшли підготовку в морських училищах, школах, класах та загонах.

Таким чином, на кінець XIX ст. в Російській імперії утворилися ціла низка військово-морських освітніх закладів, яка включала: Морський кадетський корпус з офіцерським класом і підготовчим відділенням, училище корабельної архітектури, штурманські училища, Морське артилерійське училище, юнкерські класи, морський екіпаж, машинна, артилерійська та мінна школи; з яких майже половина знаходилася на землях сучасного Півдня України (територія базування Чорноморського флоту).

Початком четвертого етапу (1877–1917) – *формування системи безперервної багаторівневої вій-*

ськово-морської та морської технічної освіти вважають виникнення додаткової професійної освіти для перепідготовки і підвищення кваліфікації офіцерів.

У січні 1896 р. при Миколаївській морській академії було знов відкрито курс військово-морських наук. Тепер до програми навчання входила морська стратегія і тактика, військово-морська історія, військово-морська статистика та географія, морське міжнародне право, що забезпечувало слухачам академії формування навичок прийняття рішень з питань управління флотом і використання морської зброї [18]. У цьому ж році було затверджено Положення про академію та її Статут.

Утворена на початок ХХ ст. різноманітність і різномірність морських навчальних закладів, надає підстави для констатації факту про побудову мережі військово-морських освітніх закладів, яка включала:

- середні навчальні заклади (штурманські, інженерні, артилерійські училища та кадетські корпуси) з військово-морської підготовки;
- вищі військово-морські навчальні заклади для підготовки морських офіцерів на первинні посади для корабельного складу і берегової служби;
- вищі навчальні заклади для здобуття додаткової професійної освіти (перепідготовка і підвищення кваліфікації);
- академії для підготовки керівного складу флоту.

При цьому, лише перед початком Першої світової війни система підготовки офіцерських кадрів утворила струнку систему військово-морської освіти.

Прошарком між дореволюційною епохою та радянським періодом розвитку морської освіти історики вважають події 1917–1918 року, які призвели до ліквідації системи військово-морських навчальних закладів шляхом відмови від попереднього досвіду та фізичної ліквідації носіїв освіти.

Початок п'ятого періоду розвитку військово-морської освіти – *відтворення системи військово-морської освіти* (1918 – початок 1950-х років) історики пов'язують з відкриттям у 1918 р. Курсів командного складу флоту – першого військово-морського навчального закладу радянських часів. Було відкрито «Соединенные классы специалистов командного состава РККФ» (штурманський, артилерійський, мінний, підводний та електротехнічний), що на практиці означало об'єднання всіх офіцерських класів в єдиний навчальний заклад (типовий шлях для радянської влади – уніфікація). У цьому ж році на базі розформованих військових училищ було засновано 13 прискорених військових курсів, де з робочих та селян готували і командний склад флоту [19]. Згодом затверджується нове Положення про Морську академію, в якому зазначалося, що: «Морская академия – это автономное высшее морское учебное заведение, имеющее своей главной задачей разрабатывать тот цикл специальных научных дисциплин ... без коего невозможна правильная и плодотворная деятельность флота» [17]. Як бачимо, саме академії належала провідна науково-методична роль у визначенні змісту фахової складової морської освіти.

У 1919 р. відкриваються військово-морські інститути та академії, а при Народному комісаріаті з військових справ формується Морське управління, яке на базі Чорноморського флоту Російської імперії намагається створити Червоний флот Української республіки.

У 1929 р. в СРСР функціонувало шість військових академій, три військово-морських училища, а найбільш розповсюдженим типом військово-навчальних закладів стали військові училища. Впродовж 1933–1939 рр. було відкрито ще сім військово-морських освітніх закладів. Саме у ці роки розпочалося розділення підготовки курсантів для надводних кораблів і підводних човнів та роздільна підготовка курсантів за трьома спеціальностями: штурманською, артилерійською та мінно-торпедною [12].

Особливе значення для розвитку військово-морської освіти мали дві події: створення Народного комісаріату ВМФ та прийняття у 1938 р. програми відбудови великого морського та океанського Військово-Морського Флоту. Саме з цього року мережа навчальних закладів з підготовки кадрів для ВМФ охоплювала всі освітні рівні – від довузівського до академічного.

У 1943 р. у Маріуполі було відкрито морську школу, а у 1944 р. – засновано вищі морехідні училища (у Ленінграді, Одесі та Владивостоці), які згодом стали вищими інженерними морськими училищами, а потім – морськими академіями (наприклад, у 1945 р. відкрито Військово-морську академію кораблебудування і озброєння ім. А. Н. Крилова) [18].

Шостий етап – *утворення мережі спеціалізованих освітніх закладів ВМФ* (50–90-ті рр. ХХ ст.) істориками характеризується як поглиблення інженерної освіти флотських кадрів усіх категорій і спеціальностей, спричинене виникненням атомного ракетно-ядерного флоту.

Кількісні та якісні зміни, що відбувалися у ці роки на радянському флоті, передбачали удосконалення системи військово-морської освіти. Саме на це була спрямована реформа військово-морської освіти 1950-х р. Всі стройові училища перейшли на підготовку офіцерів-інженерів з офіцерською та морською складовими, відбулася диференціація фахової підготовки за спеціальностями, серед яких з'явилися нові. Термін навчання збільшився з чотирьох до п'яти років, а до навчальних програм було введено дисципліни, необхідні для підготовки інженерів.

До середини 1970-х років вона набула ієрархії і стала трирівневою: середня військово-спеціальна, вища військово-спеціальна та вища військова освіта. На кінець 1980-х рр. військово-морська освіта в УРСР здійснювалася у 14-ти навчальних закладах різного рівня.

У 1991 р. розпочався новий, шостий період у розвитку військово-морської освіти – *відродження українського військово-морського флоту та створення національних навчальних закладів з підготовки військово-морських офіцерів і фахівців*.

5. Результати дослідження

Результатами дослідження є те, що наведена періодизація, як і будь-яка інша, є умовною, оскільки

визначається особливостями об'єкта дослідження та особистими поглядами автора. Проте вона є підґрунтям подальшого вивчення глибших процесів та причинно-наслідкових зв'язків у становленні й розвитку морської освіти на півдні України.

6. Висновки

У процесі дослідження досягнуто поставленої мети та виконано задачі:

1. Проаналізовано історичні, соціокультурні, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники з досліджуваної проблеми.

2. Виділено пріоритетні етапи розвитку української держави, ідеологічних концепцій та педагогічних доктрин.

3. Обґрунтовано історичну періодизацію становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні від початку XVIII століття до 50–90-тих років XX століття.

Література

1. Адаменко, О. В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження [Текст] / О. В. Адаменко // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 10–13.
2. Глузман, О. В. Тенденції розвитку університетської освіти в Україні [Текст]: дис. ... д-ра. пед. наук / О. В. Глузман. – Київ, 1997. – 479 с.
3. Гупан, Н. М. Українська історіографія історії педагогіки [Текст] / Н. М. Гупан. – К.: А.П.Н., 2002. – 224 с.
4. Кузьменко, В. В. Економічна безпека та сталий розвиток: регіональний аспект [Текст]: монографія / В. В. Кузьменко; Донецький національний ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. – Донецьк: ДонНУет, 2008. – 145 с.
5. Лігоцький, А. О. Система різнорівневої підготовки фахівців в Україні (теоретико-методологічний аспект) [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / А. О. Лігоцький. – Київ, 1998. – 484 с.
6. Скальковский, К. Русский торговый флот и срочноепароходство на Черном и Азовском морях [Текст] / К. Скальковский. – СПб., 1887. – 554 с.
7. Сухомлинська, О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем [Текст] / О. В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
8. Социология: Энциклопедия [Текст]. – Минск: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
9. Большая советская энциклопедия. Т. 36 [Текст] / ред. Б. А. Введенский. – М., 1955. – 670 с.
10. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик [Текст] / ред. В. А. Смолій та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2011. – 520 с.
11. Гупан, Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (Історіографічний аспект) [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / Н. М. Гупан. – К., 2001. – 486 с.
12. Сірополко, С. Історія освіти в Україні [Текст] / С. Сірополко. – Київ: Наук. думка, 2001. – 912 с.
13. Советский энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1980. – 1409 с.
14. Барбашев, Н. И. К истории мореходного образования в России [Текст] / Н. И. Барбашев. – М., 1959. – 217 с.
15. Веселаго, Ф. Краткая история русского флота [Текст] / Ф. Веселаго. – СПб., 1893. – 304 с.
16. Бескровний, Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. [Текст] / Л. Г. Бескровний. – М., 1973. – 616 с.
17. Освіта на Миколаївщині у XIX–XX ст.: історичні нариси [Текст] / під ред. І. С. Павлика. – Миколаїв, 1997. – 176 с.
18. Нецадим, М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / М. І. Нецадим. – Київ, 2004. – 720 с.
19. Бескровний, Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. [Текст] / Л. Г. Бескровний. – М., 1986. – 237 с.

*Рекомендовано до публікації д-р пед. наук Кузьменко В. В.
Дата надходження рукопису 29.08.2017*

Ляшкевич Антоніна Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра гуманітарних дисциплін, Херсонська державна морська академія, пр. Ушакова, 20, м. Херсон, Україна, 73000